

A misty landscape with a large tree on the right and wooden posts on the left. The scene is hazy, with a soft light on the horizon. The text is overlaid on the lower half of the image.

Sacraal zonder muren

**Archeologische en hedendaagse sporen van
rituele activiteit in de open lucht**

Prof. dr. Bert Groenewoudt (RUG/RCE)
Middeleeuwen Symposium Zutphen 12 juni 2026

- Wat weten we, historisch ?
- Wat vinden we, archeologisch ?
- *Nachleben* of revival

Late prehistorie > Nieuwe tijd
West Europa

- Wat weten we,
historisch ?
- Wat vinden we,
archeologisch ?
- *Nachleben* of revival

“ De incertis locis que colunt pro sacris ”

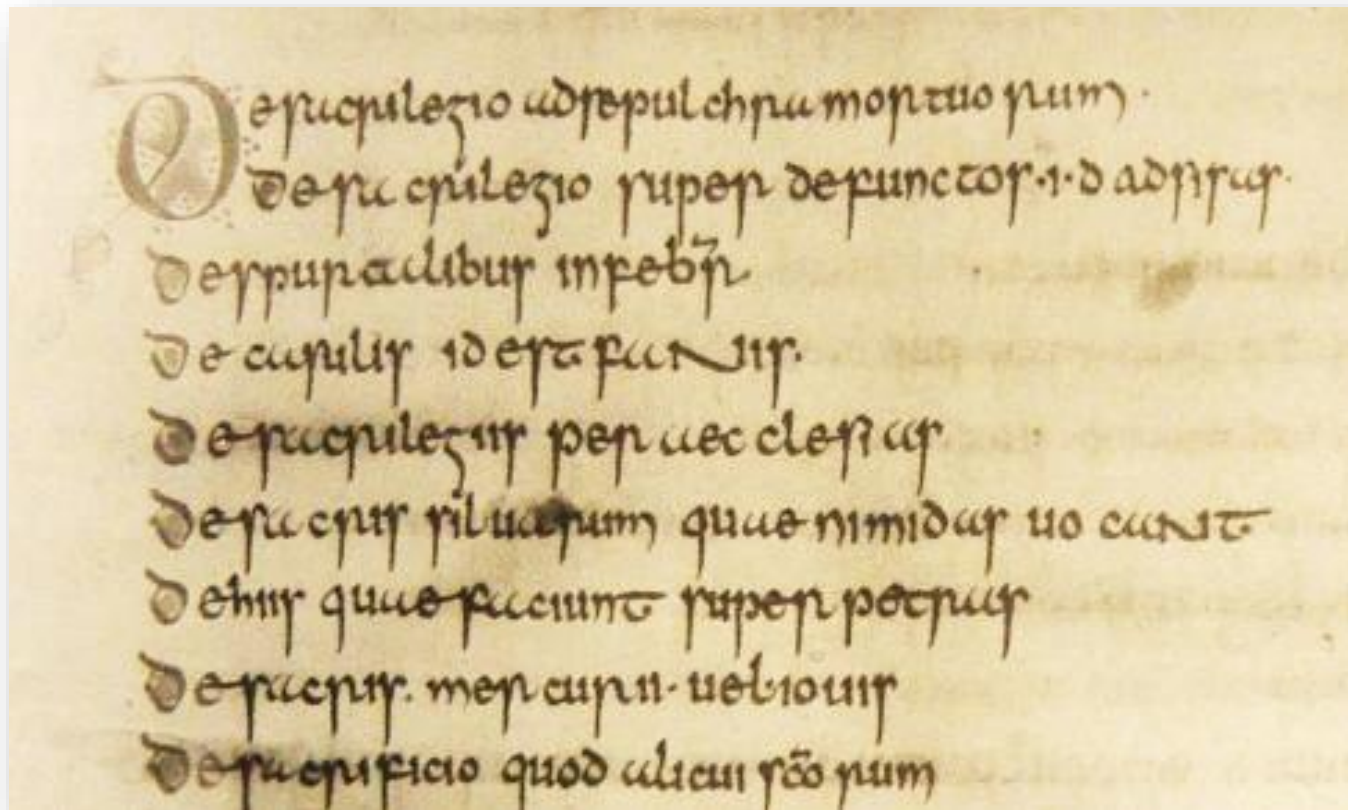
**“ Over plaatsen op ongewisse plek die zij als
heiligdom vereren ”**

Bron: Indiculus superstitionem et paganiarum (8^e eeuw, Liudger? Fulda?)

‘NEMETON’

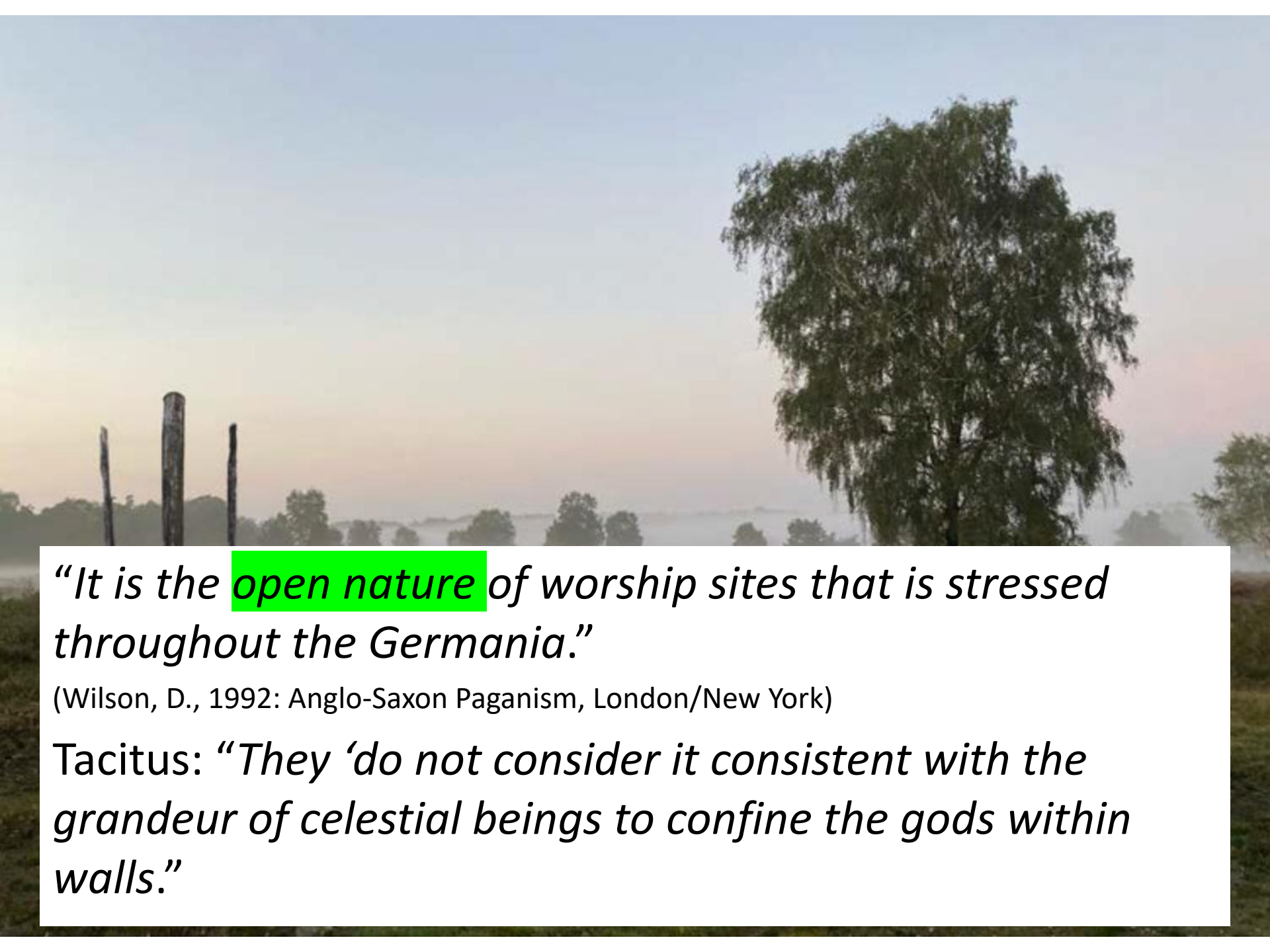
Sacrale ruimte. *Nemeta* vermoedelijk vooral op ‘natuurlijke plaatsen’
(op open plekken in het woud, aan rivieren, bij bronnen enz.)

Al sinds de prehistorie: Bradley, R., 2000: An Archaeology of Natural Places;
Fontijn, D. R., 2002: Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and
‘natural’ places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300–600 BC.

*Bron: Indiculus
superstitionem
et paganiarum (8^e
eeuw, Liudger?
Fulda?)*

- “Over het offer dat aan een van de heiligen wordt gebracht”
- “Over offers aan Mercurius (Wodan) of Jupiter (Donar)”
- . “Over **plaatsen op ongewisse plek**, die zij als heiligdom vereren”
- “Over feesten die zij voor Jupiter of Mercurius houden”
- . “Over de dingen die ze doen boven bepaalde stenen”

A misty landscape with a large, leafy tree on the right side. In the foreground on the left, there are several vertical wooden posts or stumps. The background is hazy with more trees and a soft, pinkish-orange sky, suggesting dawn or dusk.

*“It is the **open nature** of worship sites that is stressed throughout the Germania.”*

(Wilson, D., 1992: Anglo-Saxon Paganism, London/New York)

Tacitus: “They ‘do not consider it consistent with the grandeur of celestial beings to confine the gods within walls.”

‘Wie naar heidens gebruik bij **bronnen, bomen** of gewijde **bossen** geloften doet, of volgens heidens gebruik offert en tot verering van de afgoden een gemeenschappelijke maaltijd organiseert, betaalt (...)

Bron: *Capitulatio de partibus Saxioniae* (Saksisch wetboek, art. 21 en 23, vóór 796)

‘Als iemand bij **bomen** of **bronnen** of een **omheinde plaats** of **waar dan ook**, behalve bij een kerk Gods, een gelofte aflegt of vervult, (...)

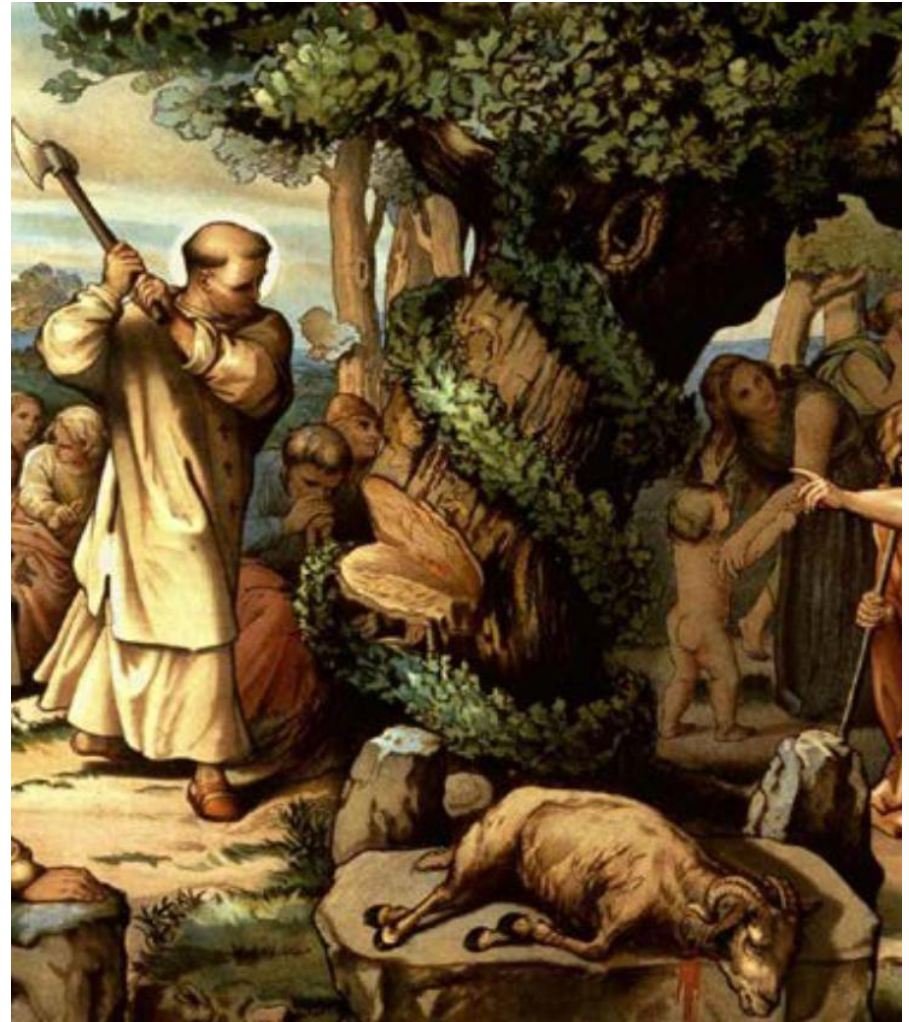
Bron: *Bonifatius' boeteboek* (8^e eeuw): *Excarpsus Cummeani* VII, 6 en 9.

In 723 laat Bonifacius de heilige Jupiterereik/Donareik) in *Gaesmere* omhakken

Bron: *Vita Bonifatii auctore Willibaldo*. Zie ook: Hooke, D., 2010: *Trees in Anglo-Saxon England: literature, lore and landscape*, Cambridge.

In 772 laat Karel de Grote de 'Irmensul' omhakken

Bron: Adam van Bremen: *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* (Boek I, hfst. 8).

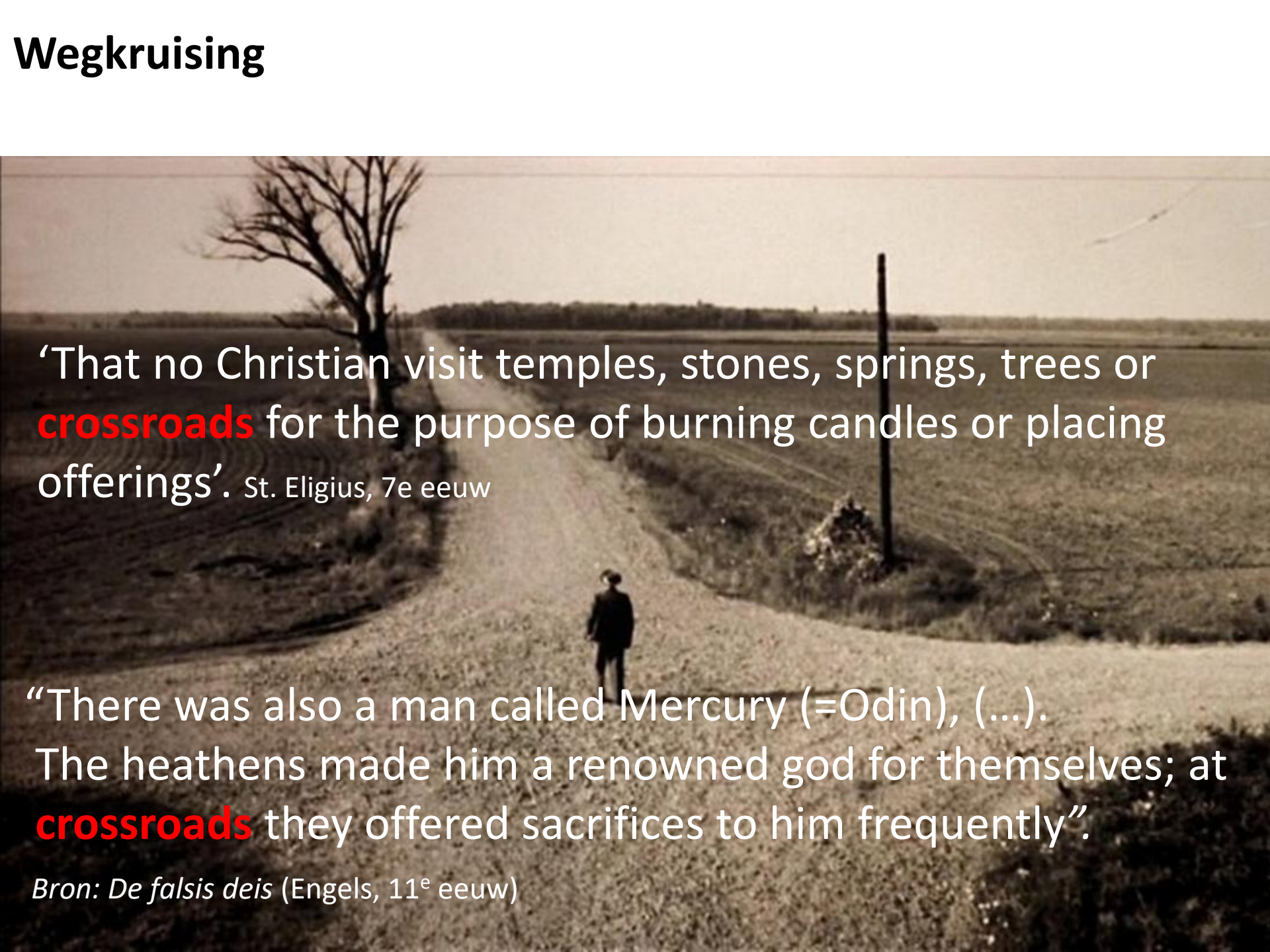

Duitse schoolplaat (c. 1900), gebaseerd op een muurschildering uit 1834

In elfde tot dertiende-eeuwse Scandinavische wetteksten is het verbod opgenomen om te **offer**en en de oude goden te aanbidden op plaatsen, zoals **bergen** of **heuvels** (*h rg/harg*), **stenen** (*stenar*), **grafheuvels** (*haugar*), bossen (*hult* of *lund*), heiligdommen (*vi*), maar ook **hekwerken van staken** (*stafgarda*). Daarnaast was het verboden om **staken** (*stafr*) of **platformen** (*stallr*) op te richten.

Bron: Fabech, C. & U. Nasman 2013: Ritual landscapes and sacral places in the first millennium A.D. in south Scandinavia, in: S.W. Nordeide & S. Brink (eds), *Sacred sites and holy places: exploring the sacralization of landscape through time and space*, Turnhout/York, (*Studies in the Early Middle Ages 11*), 41-97.

Wegkruising

‘That no Christian visit temples, stones, springs, trees or **crossroads** for the purpose of burning candles or placing offerings’. St. Eligius, 7e eeuw

“There was also a man called Mercury (=Odin), (...). The heathens made him a renowned god for themselves; at **crossroads** they offered sacrifices to him frequently”.

Bron: De falsis deis (Engels, 11^e eeuw)

Fana

- De hagiografieën van Willibrord, Bonifatius en Liudger vermelden 'fana' (en 'delubra'), heidense cultusplaatsen van de Friezen.

Frisia = Nederland boven de Rijn + de hele kuststreek

- Af en toe wordt er melding gemaakt van een afgodsbeeld dat in een fanum is geplaatst.

Het beeld dat Willebrord op Walcheren vernielde zou Romeins geweest kunnen zijn, De Kort 2024

- Wat weten we,
historisch ?
- Wat vinden we,
archeologisch ?
- *Nachleben* of revival

Archeologische zichtbaarheid

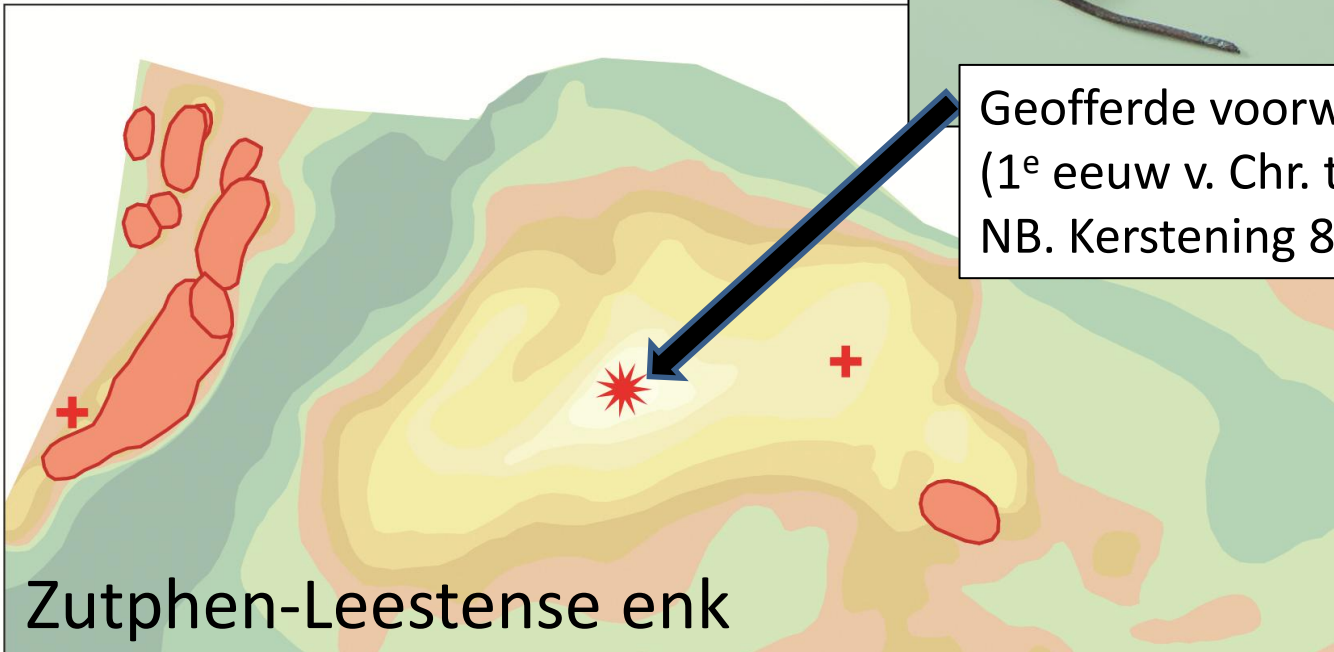
- Zeer beperkt, vanwege het vrijwel totale gebrek aan monumentaliteit
- Archeologisch geen spoor van (als zodanig te interpreteren) 'nemata' - 'fana' - 'delubra'
- Geen(?) tempels dus, maar 'natural places', in/op/bij bomen, bronnen, heuvels, stenen etc.
- Of bij wegkruisingen
- **Staken, palen, hekwerken, omheiningen**
- **Offers en resten van maaltijden**
- **'Schatten'**
- **'Afgodsbeelden'**

Heuvel Boom

- Heuvel
- Bosje of solitaire boom? (want blikseminslagen)
- Verder geen grondsporen

Geofferde voorwerpen
(1^e eeuw v. Chr. tm 12/13^e eeuw n. Chr.).
NB. Kerstening 8^e eeuw...

Groenewoudt, B., R. van Beek & M. Groothedde 2014: Christianisation and the **Afterlife** of Pagan Open-Air Cult Sites. Evidence from the Northern Frankish Frontier, *Medieval and Modern Matters* 5, 1-27.

water moeras

‘Offers’ vanaf c. 4000 v. Chr. tot
de 17^e eeuw.

'Offerveentje' Zeijen-Bolleveen (1922)

Water Heuvel Bos

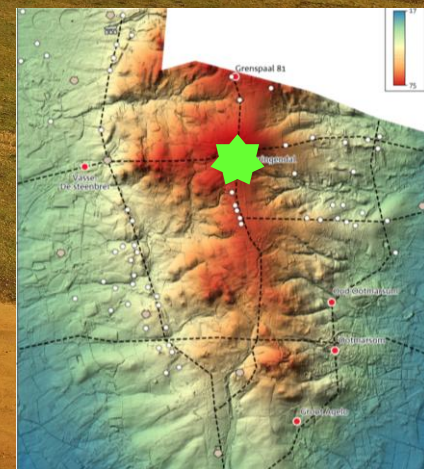
In 1845-1846 zijn bij **Noordbarge-Hooge Loo**, aan de rand van Bargermeer, bijzondere vondsten gedaan: bronzen en pijpenbeeldjes van onder meer goden en een stier.

‘Loo’ is een oud bostoponiem, verwijzend naar open, begraasd bos of naar een open plek in bos.

‘Hooge’= landschappelijk markante hoogte.

Hezingen-Springendal (Twente)

Datering: 6^e-7^e eeuw

Interpretatie

Cultusplaats

- ❖ meervoudige deposities
- ❖ relatie met palenrij (en een grote steen)
- ❖ hooggelegen plek
- ❖ ligging op kruispunt van oude routes
- ❖ Bijna alleen edelmetaal. Uitzonderlijk. Associatie met lokale elite?

Dat op (sommige) cultusplaatsen rijkdommen werden bewaard blijkt uit levensbeschrijvingen (*vitae*), o.a. van de missionaris Liudger.

Hierin wordt beschreven hoe hij **beladen met schatten** (*magnum thesaurum*) terugkeert na het vernielen van Friese **fana** in 784. Bron: Altfried, *Vita Liudgeri*.

Na de verwoesting van de *Irminsul* (772) nam Karel de Grote het goud en het zilver wat hij daar aantrof met zich mee. Bron: *Annales Regni Francorum*.

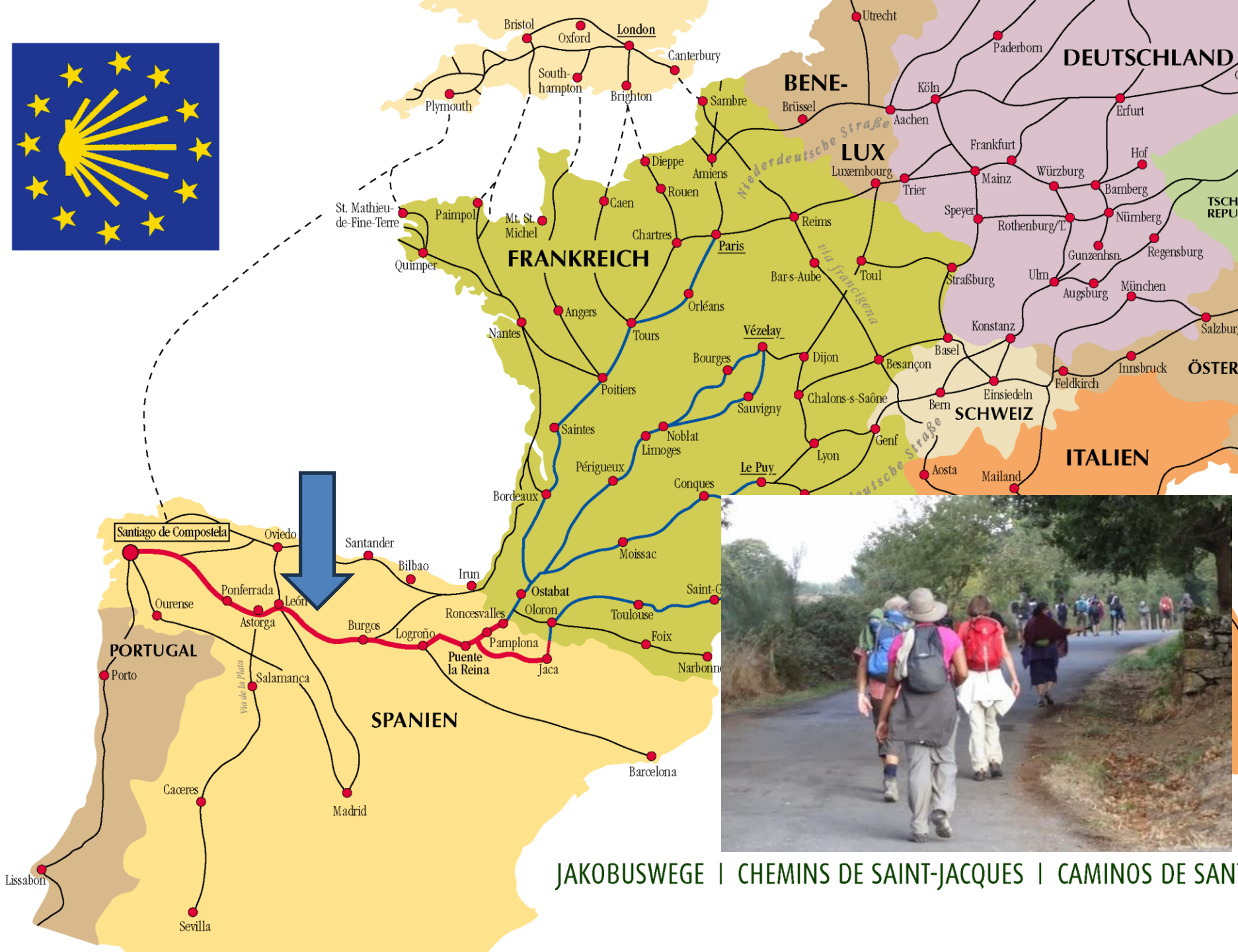

Bleef na het plunderen alleen het 'kleine spul' achter?

- Wat weten we, historisch ?
- Wat vinden we, archeologisch ?
- *Nachleben* of revival

JAKOBUSWEGE | CHEMINS DE SAINT-JACQUES | CAMINOS DE SAN

RK MONUMENTALITEIT
HOSPITAL DE SAN ANTÓN

Le Puy-route: Arbre du Pelerin
(Nabailh, Arzac-Arraziguet)

Le 'tronc des pelerins', Chateau d'Ornag (Fr.)

*As Carballas (ten zuiden van Villar),
Camino Senebres*

Cruz de Ferro

El Acebo, Montes de León (9)

Navarrete (2)

Tussen Rapote en A Pëna, Camino Senebres

Torres del Rio (1)

- Informeel, ongereguleerd, spontaan
 - Organisch groeiend
 - Individualistisch maar desondanks collectief, en internationaal
 - Niet of nauwelijks monumentaal (tenzij aanhakend bij iets bestaands)
 - 'Prehistorische' locaties, vaak
 - 'Offers' zeer variabel (functie/materie/meegebracht/ter plaatse beschikbaar)
 - Voorwerpen en beeldtaal deels christelijk
 - Specifieke functie, soms
-
- Wijder verspreid!
 - Deels gekoppeld aan expressies van *neopaganism/Modern paganism*

Bedank voor uw aandacht